

ОСВІТА ДЛЯ МАЙБУТНЬОГО: РОЗДУМИ НАД ЮВІЛЕЙНОЮ ДОПОВІДДЮ РИМСЬКОГО КЛУБУ

(в межах конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» 29 травня 2018 року)

Анотація

Під такою назвою відбулось засідання Круглого столу, організованого Українським синергетичним товариством в рамках науково-практичної конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід», що пройшла 29 травня 2018 року в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Традиційно для таких засідань роль медіатора виконувала Президент Українського синергетичного товариства професор Ірина Добронравова. У виступах учасників були висловлені думки щодо певного резонансу тез доповіді Римського клубу з ідеями синергетики: заклик до відмови від редуccionізму і лінійного мислення, визнання цілісного підходу до розуміння наявної ситуації на планеті і вироблення плану дій для сприятливих перспектив, заклик до синергії дії та балансу стійкого розвитку, заклик до дисциплінарної комплементарності в дослідженнях і навчанні. Акцентувалося на філософських засадах необхідної трансформації мислення, яке має стати інтегральним, на ідеях «нового Просвітництва», політики «глобального громадянства», стратегіях освіти як «грамотності щодо майбутнього», яка базується на коннективізмі, на універсальних цінностях і повазі до культурних відмінностей, яка фокусується на стійкому розвитку, яка виходить з плюралізму змісту і є інклюзивною, тобто включає весь спектр суперечливих і комплементарних перспектив, не обмежується аналітичним, а культивує інтегральне мислення.

Зроблено висновок, що ця доповідь має безумовно велике методологічне значення для освітніх досліджень та освітньої політики, особливо в проясненні проблем стійкого (збалансованого) розвитку, глобалізації, інтернаціоналізації та становлення глобального громадянського суспільства. Освіта для стійкого розвитку та її складова – Освіта для глобального громадянства є релевантними в контексті поставлених цією доповіддю проблем планетарного розвитку людства.

Ключові слова: Римський клуб, глобалізація, синергетика, нове Просвітництво, стійкий розвиток, підтримувана цивілізація, освітні інновації, ціннісно-компетентнісний підхід.

Учасники: Ірина Добронравова, Ірина Драч, Людмила Горбунова, Любов Бевзенко, Лідія Сидоренко, Юрій Мелков, Лідія Богатая, Ірина Єршова-Бабенко, Наталія Кочубей, Мар'я Нестерова, Анатолій Пипич, Олена Комар, Тетяна Білоус, Інна Книш

Ірина Добронравова: Як ви пам'ятаєте, колеги, ми вирішили присвятити цей круглий стіл обговоренню ювілейної доповіді Римського клубу (виповнилося 50 років діяльності цієї поважної організації вчених планети), тому що в ній побачили багато тез, що резонують з нашими синергетичними ідеями. Тут і заклик до відмови від редукціонізму і лінійного мислення, визнання цілісного підходу до розуміння наявної ситуації на планеті і вироблення плану дій для сприятливих для людства перспектив її розвитку. Згадано було навіть термін «синергія», правда у дещо обмеженому розумінні балансу між протилежностями: суспільства та природи, коротко-терміновими та далекосяжними перспективами їх спільного розвитку, між індивідуальним і колективним, між чоловіками та жінками, між державою та релігією. В доповіді є багато різноманітного матеріалу – економічного, екологічного, політичного, світоглядного, але ми вирішили зосередитись на ідеї нового Просвітництва, виробленні нової методології, нових цінностей та ролі освіти у цьому процесі. Таким чином наше засідання відповідатиме темі конференції, в рамках якої ми працюємо.

Майбутнє, заради якого має працювати освіта, за думкою доповідачів Римського клубу – це підтримувана цивілізація (*sustainable civilization*). Це сприятливий варіант розвитку подій на планеті, оскільки він передбачає виживання і людства, і живої природи на Землі. Саме цінності підтримуваного світу (*sustainable world*) має виробляти майбутня освіта. Для цього вона повинна забезпечити отримання учнями таких здатностей (компетенцій), як готовність працювати в умовах складності та невизначеності. Засобами для такої здатності передбачається вміння мислити не аналітичним, а системним інтегральним чином, на основі співробітництва в міждисциплінарних колективах, спроможних узгоджувати наукові інтереси з інтересами суспільного цілого. Щодо педагогічних прийомів, які мають забезпечити такі властивості у учнів, то згадується колективне навчання, практична робота, персональний зв'язок між вчителями і учнями та учнями між собою, а не тільки зв'язки в соціальних мережах та за допомогою гаджетів. Змістовно треба заохочувати обговорення широких тем за допомогою різних дисциплін, а не зосереджуватись в окремих дисциплінарних межах.

Ні педагогічні прийоми, ні постановка завдань не виглядають радикально новими для спеціалістів в галузі філософії освіти. Але систематизований виклад цих задач та прийомів у контексті попереднього розгляду проблем людства, наведення надихаючих прикладів – все це дуже важливо для того, щоб ці ідеї стали надбанням як широкого загалу, так і національних та міжнародних інститутів та організацій.

Наша філософська та освітня спільноти, як видається, добре підготовлена ідейно до таких нагальних змін в освітній практиці усвідомленням

виробленого в процесі глобальної наукової революції постнекласичного типу наукової раціональності. Постнекласична наука, що ним послуговується, має в якості свого предмету системи, які глибоко небайдужі суб'єктам пізнання. Це складні об'єкти, що вивчаються історією, психологією, біологією, медициною. Комплексні задачі дослідження складних систем вимагають співробітництва вчених різних спеціальностей та їхньої спільної дії на базі трансдисциплінарних методологій типу синергетичної. Але понад усе об'єктивність пізнання на цьому етапі забезпечується відношенням до позанаукових цінностей суб'єкта. Це означає, що дослідник має засвідчувати свої ціннісні настанови, прокламувати власну ідентичність для того, щоб на неї зважали інші дослідники, покладаючись на результати його історичних, політичних, гендерних, когнітивних і навіть природничих досліджень. Здатність до визначення власної ідентичності – це окрема задача не тільки освітня, але й ідеологічна.

Практичному застосуванню таких настанов і виконанню окреслених задач багато в чому заважає застаріла система оцінки роботи викладачів вищої школи, де досі визначаються види аудиторних робіт (лекції та семінари) та їх кількість замість вільної педагогічної роботи в межах запропонованої викладачем програми. Зокрема, наполягаючи на перевазі самостійної роботи студентів в дусі європейських зразків, Міністерство науки та освіти не передбачає оплачуваного часу викладачів на перевірку виконання таких завдань. Повернемося ж до більш цікавого теоретичного обговорення.

Лідія Сидоренко: Римський клуб розпочав свою діяльність в 1968 р., проголосивши, що бере на себе відповідальність за долю людства, окреслив складні перспективи цивілізаційного розвитку та існування особливого виду проблем – глобальних проблем. Вперше членами Римського клубу була запропонована методологія оцінювання можливостей природи не просто з точки зору потреб розвитку суспільства, а з позиції врахування можливостей природи витримати антропогенний тиск, що зростає. Члени Римського клубу наголосили на існуванні реальних екологічних меж в науково-технологчному розвитку людства. Вони дійшли висновку, що глобальність екологічних проблем потребує для їх розв'язання колективних зусиль людства, об'єднання держав і народів.

З цього моменту людство все більшою мірою рухалося до визнання того, що цивілізаційний розвиток має екологічні межі. В XXI ст. клуб задає ціннісні орієнтири для значної частини світової еліти, залишаючись на позиціях відповідального глобалізму та слідування концепції сталого розвитку. В ювілейній доповіді Римського клубу (2018) «Come On» ви-

словлена консолідована позиція клубу, що окреслила подальший «порядок денний» та представила новий проект планетарного розвитку.

Новий «порядок денний» — це заклик до альтернативної економіки, до холістичного світогляду, до планетарної цивілізації. Холізм розглядається Римським клубом як світоглядна та методологічна альтернатива редукціоністському мисленню, що веде до фрагментарного знання — до розгляду реальності не як цілого, а як розділеного на багато дрібних фрагментів. Відповідно, в практичній площині таке призводить до помилок людства. Рух до холістичного світогляду передбачає, на думку Римського клубу, культурну ситуацію, яка метафорично означена як «нове Просвітництво», пов'язане з фундаментальною трансформацією мислення, в результаті якої новий — цілісний світогляд може бути гуманістичним, але вільним від антропоцентризму. Важливо, щоб такий світогляд виходив з синергії — пошуку мудрості та балансу.

В доповіді означене стратегічне бачення того, які завдання має реалізовувати сучасна освіта. Йдеться про грамотність стосовно майбутнього — «*futures literacy*». Для цього освіта має надати молоді весь спектр суперечливих та комплементарних перспектив. Сучасні студенти потребують інклюзивної освіти, в якій форми знання доповнюють одна одну, а не виключають. Члени клубу переконані, що освіта «для майбутнього» має бути ціннісно означена — ґрунтуватися на універсальних цінностях та водночас поважати культурні відмінності. Особливий наголос робиться на потребі в процесі освіти культивувати інтегральне мислення, яке здатне поєднувати багатоманітні фрагменти для створення цілісної картини складної реальності. Проект планетарного майбутнього, бачення завдань освіти, представлені Римським клубом, співзвучні тим завданням та перспективам, які розгортаються в сьогоденній Україні та загалом в сучасному світі, і тому сприймаються з величезним інтересом.

Ірина Драч: Головна мета доповіді — повернути увагу інтелектуальної еліти різних країн до реальних загроз і небезпек, що наразі постали перед людством в результаті всього попереднього розвитку. Основний її посил: світ знаходиться в небезпеці і порятунок лежить у зміні світогляду. І насамперед, у зміні економічної свідомості, за яку великою мірою несе відповідальність вища освіта. Відправною точкою для авторів служить концепція «повного світу», запропонована американським екологом і економістом Германом Дейлі. Людська цивілізація сформувалася в умовах «порожнього світу» — світу незасвоєних територій і надлишку ресурсів. Всі інститути, ідеології, звички мислення сформувалися в той час, але продовжують існувати донині. В реальності ж людство увійшло в «повний світ», з вельми неясними перспективами подальшого роз-

ширення кордонів. Якщо і далі продовжувати жити за правилами «по-рожного світу», на людство чекає колапс, в результаті якого планетарна цивілізація просто загине.

Аналіз поточної ситуації, який проводять автори доповіді, не радує: стійкий розвиток не відбувається, планета деградує... Римський клуб вважає, що у вісімдесятих роках минулого століття відбулося виродження капіталізму, в рамках якого основним джерелом прибутку стали фінансові спекуляції. Як зазначається у доповіді, дев'яносто вісім відсотків фінансових операцій носять нині спекулятивний характер. В офшорних зонах заховано від двадцяти одного до тридцяти двох трильйонів доларів.

Але наріжним каменем критики з боку Римського клубу, на якому будується економічна наука і освіта класичного капіталізму епохи «по-рожного світу», є ВВП.

Цей показник став фактором, що здійснює постійний вплив на політичні рішення, але в його структурі закладено прагнення до необмеженого зростання. Він відображає витрати, а не благополуччя або суб'єктивне щастя, не відображає блага, що існують поза ринком. Єдине, що вимірює ВВП – швидкість, з якою гроші рухаються в економіці. Для ілюстрації абсурдного використання цього показника автори наводять парадоксальний приклад: розлив нафти збільшує ВВП через пов'язані з ним витрати на ліквідацію аварії; хвороби, лиха і нещасні випадки також збільшують ВВП, навіть якщо всі вони, як це всім очевидно, зменшують добробут. Більше того, можна стверджувати, що імператив економічного зростання породжує більшість економічних і суспільних проблем, з якими сьогодні зіткнулося людство. А в нашій свідомості, треба визнати, економічне зростання стало вже поняттям культовим, перетворилося на догмат віри сучасного суспільства.

В той же час прагнення людства до стійкого характеру розвитку вимагають «іншої політичної та цивілізаційної філософії». Саме тому ще невелика на сьогодні, але надзвичайно впливова група економістів вищого рівня вимагає зупинити економічне зростання і шукає шляхи, як зробити це безболісно і навіть приємно. Концептуальною основою таких моделей є «екологічна економіка», або «стійка економіка», розробниками якої є Герман Дейлі та його послідовники. Його ідеї знаходять відображення в працях видних екологів: наприклад, в книзі «Світ на краю» Лестера Брауна, книзі Тіма Джексона «Процвітання без зростання», проекті пост-вуглецевої економіки Джеремі Ріфкіна. Вільям Ріс розробив загальноприйнятту сьогодні *концепцію екологічного сліду*. Їх ідеї надихають різні рухи – «рух зворотного зростання» (de-growth), «повільні гроші», культура «зроби сам», сучасні бартерні системи, рух «поділимося автомобілями» тощо.

Міжнародний рух за екологічну економіку формально почався ще на початку 80-х, коли Герман Дейлі разом з Робертом Констанзем заснували наукове товариство і журнал «Екологічна економіка». Сьогодні наукові товариства, які вивчають принципи екологічної економіки, діють в Америці, Європі та Австралії, надають платформу для широких форумів з різних аспектів цього руху. З усіх ідей концепція стійкої економіки Дейлі – найсуворіша і максималістська.

Але, на жаль, наша економічна освіта ще не сприймає новітні ідеї «стійкої економіки». Саме тому наше завдання – завдання науковців і викладачів – полягає, як про це стверджують автори доповіді Римського клубу, у новому Просвітництві, яке допоможе сформувати новий світогляд, нове світовідношення, новий спосіб мислення про буття людини у сьогоднішньому світі.

Людмила Горбунова: Продовжуючи думку пані Ірини, хочу зауважити, що рух за екологічну економіку поступово набирає силу, хоч його прихильникам доводиться боротися за визнання у провідних економічних колах. Це тим більше важко, що носії ідей екологічної економіки стирають грань між економічним та екологічним, створюють новий політичний вимір. Але на сьогодні вже ясно, що ніяка велика політична сила не готова підтримати «екологічну економіку». Час екологічної економіки на державному рівні поки не прийшов. Знадобиться широкий всесвітній рух, подібний до руху за громадянські права 60-х або руху за екологію 80-х. То ж приєднуймося до руху «громадян стійкого розвитку» – саме так можна розуміти заклик «Come On!»

Крім концепції «стійкої економіки», автори доповіді апелюють до альтернативних моделей економіки, зокрема до концепції «Синьої економіки» Гюнтера Паулі, яка пропонує нові принципи і моделі організації бізнесу відповідно до функціонування екосистем. Відома його книга «Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць», написана як доповідь Римському клубу. Її мета – показати інноваційні способи управління і використання доступних ресурсів і таким чином боротися з проблемами екології та зміни клімату. Книга показує, як наслідуючи природним процесам, можна створювати нові успішні бізнес-моделі, які будуть мати економічні, соціальні та екологічні вигоди, пропонує альтернативу звичайним індустріальним процесам, зміщуючи акцент з використання викопних ресурсів на більш прості і екологічні технології, привертає інтерес підприємців до інноваційних бізнес-проектів, які могли б приносити економічну вигоду, успішно конкуруючи з традиційними підходами в економіці. Основні принципи «Синьої економіки»: будь-який ресурс можна замінити іншим, якщо він потрібен

для виробництва; в природі не існує відходів; будь-який побічний продукт є джерелом для нового продукту, тобто виробництво має відбуватися за «каскадним принципом». В основі такого виробництва лежать технологічні інновації.

У лютому 2012 року Гюнтер Паулі приїздив в Україну на презентацію українського видання «Синьої економіки», яка відбулася в бізнес-школі Київського міжнародного інституту менеджменту. Сама особистість Паулі привертає неабияку увагу: за походженням він бельгієць, але його можна з повним правом називати громадянином світу. Він втілює образ нової людини – громадянина Землі, який дає надію для її майбутнього.

В основі нових економічних концепцій і моделей лежать більш фундаментальні принципи на світоглядному рівні, про які йдеться в доповіді Римського клубу. Як зазначають автори, патологічні риси сучасного світогляду пов'язані з домінуванням редукціоністського мислення і фрагментацією знання. Фрагментація знань призводить до втрати цілого та його перспективи. Розрив між цілим та його компонентами, зокрема, сформував організацію університетів і дослідницьких інститутів за вузькими дисциплінарними напрямками, організацію управління політичними і адміністративними функціями за все більш спеціалізованими областями компетенцій, відірваними від соціальної реальності, частинами якої вони є. Фрагментація дисциплін відбулася в усіх природних і суспільних науках з аналогічними наслідками, в результаті спеціалізація здобула перемогу над інтегральним баченням реальності. Тому автори доповіді в межах «нового Просвітництва» закликають до фундаментальної трансформації мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд, цілісне бачення складності світу на основі системного підходу.

Мені особисто дуже приємно, що в доповіді згадуються імена і праці науковців, на які я давно спиралася як на засадничі у своїх дослідженнях, а саме: концепція ступенів навчання Грегорі Бейтсона, теорія аутопоеза Умберто Матурани і Франсіско Варели, «системне бачення життя» Фрітьофа Капра і П'єра Луїджі Луїзі. До фундаментальних засад нового світогляду я б додала теорію складного мислення Едгара Морена, Мюррея Гелл-Манна та інших, «планетарного мислення» Ервіна Ласло, «трансверсальної раціональності» Кельвіна Шрага, «трансверсального розуму» Вольфганга Вельша, теорію самоорганізації складних відкритих систем (синергетика) Іллі Пригожина, Германа Гакена, Клауса Майнцера тощо.

Експерти Клубу вважають, що потрібно змінити систему освіти, щоб формувати у молоді «грамотність щодо майбутнього» (*futures literacy*). Для цього освіта повинна бути заснованою на «пов'язаності» (*connectivism*), а також носити ціннісний характер, тобто спиратися на універсальні цінності.

На мою думку, буде правильним розглядати «зв'язаність» у більш широкому контексті як трансверсальність, тобто здатність поєднувати відмінності, долати межі і бар'єри між дисциплінами, парадигмами, системами цінностей, вибудовуючи мости між культурами, віднаходяючи переходи, створюючи простори терміналів «між», не нівелюючи, не редукуючи відмінності, а стверджуючи і поєднуючи їх комплементарно. Таким чином, саме завдяки трансверсальності ми можемо формувати інтегральне мислення, про яке йдеться у доповіді, і яке має бути основою стійкого розвитку суспільства.

Цілісний світогляд, який може бути сформований завдяки викладанню філософії, має бути гуманістичним, але вільним від антропоцентризму, відкритим, але зорієнтованим на синергію, стійкий розвиток і баланс.

У майбутньому знадобляться люди, здатні шукати відповіді на питання, які не можна «загуглити», люди з особливим поглядом на речі, які зможуть дати критичну оцінку даним, зібраним алгоритмами. Виходячи з потреб суспільства можна прогнозувати зростання попиту на гуманітарну освіту в найближчі десятиліття, і насамперед, на філософську.

Особливими навичками гуманітаріїв, які будуть затребувані компаніями майбутнього, експерти називають критичне мислення, творчий потенціал, комунікативність, співпереживання (емпатія), вміння слухати і проникливість. Сучасний філософсько-освітній дискурс акцентує на здатності до трансформації і самотрансформації індивіда, а також на фронеzisі як практичній мудрості, здатності до вирішення проблем у різноманітних контекстах.

Така освітня політика має бути спрямована на стратегічну мету соціального розвитку – формування глобального громадянського суспільства як нової планетарної спільноти, відповідальної за майбутнє людства і планети Земля. Таким чином, думка про переважно алармістський характер доповіді Римського клубу заперечується оптимістичним закликом до спільної дії у напрямку стійкого розвитку на світоглядних засадах «нового Просвітництва». На мій погляд, ця доповідь має безумовно велике методологічне значення для освітніх досліджень та освітньої політики і практики.

Юрій Мелков: Знайомство з ювілейною доповіддю Римського клубу, присвяченою зокрема й констатації необхідності розбудови нової концепції освіти для цивілізації майбутнього, залишає по собі скоріше двоїсте враження. Представники цієї поважної організації, не будучи у більшості своїй спеціалістами у філософії, так само як і в економіці, освіті, соціології тощо, протягом половини століття піднімають важливі питання щодо життя та діяльності людства, які майже не були й не є

новітніми за своїм змістом, проте чи не вперше виявилися презентовані таким чином для найбільш широкого загалу. В цьому, мабуть, полягає важливість і значимість «алармізму» як напряму роботи Римського клубу: доводити наукові та філософські ідеї до політиків, до загальної маси, популяризуючи та пропагуючи їх.

На мій погляд, дещо подібну роль відіграє й остання на сьогодні доповідь за авторством співголів цієї поважної міжнародної організації, Ернста фон Вайцзеккера та Андерса Війкмана, а зокрема й те в ній, що стосується «освіти для стійкої цивілізації» (або, точніше, для «цивілізації, що сама себе підтримує»): йдеться зокрема про те, що освітні цілі потребують «фундаментального зсуву» з навчання запам'ятовувати та розуміти до навчання вмінню мислити новими, системними способами. Власне, ці думки не є новими ані для вітчизняної освіти, ані для нашої традиції філософування: загалом, у них можна почути відлуння всієї класичної філософської думки – й таких ідеалів освіти, як виховання гармонійної та різнобічно розвиненої людської особистості. Тим більше, що основний пафос доповіді Римського клубу присвячений ще одній темі з тих, що добре пасують до вітчизняної думки: викриттю короткозорості сучасного капіталізму (та неоліберальної ідеології, на якій базується останній), його саморуїнації.

Саморуїнація полягає, насамперед, у самознищенні суб'єкта – людини як цілісності, що за доби модерністської економіки піддається фрагментації та дезінтеграції, відчужуючи повноту своїх якостей та розщеплюючись на окремі непов'язані один із одним «виміри». Саме такою, зокрема, була (й досі подекуди залишається) настанова щодо освіти: виховання так званих «професійних компетенцій», що мають слабке відношення до виховання цілісної людини. На протилежність цьому, й у повній відповідності з діалектикою, постнекласична філософія освіти виявляється свого роду «поверненням» до класики, до ідей цілісності, єдності, універсальності, – проте, на новому рівні, як до «єдності у множинності», з урахуванням (але не з преференційністю) множинності та партикулярності. Ідея цілісної та гармонійної людської особистості виступає й проявом таких характерних рис сучасної наукової раціональності як екологічність і людиномірність, засвідчуючи необхідність виховання не низки «компетенцій», а цілісної людської компетентності.

Така настанова визначає й потребу в інноваціях у системі освіти: вимога створення та використання нових ефективних освітніх методів є однією з найбільш нагальних у наші часи. Розрахований на реалії минулого століття підхід до вищої освіти, який передбачає жорстку стандартизацію та регламентацію навчального процесу й який, на жаль, поки що демонструється вітчизняними урядовими органами, не відповідає ситуації доби сьогодення, доби прискореного розвитку як техногенного

суспільства, так і людської особистості. Там, де класична раціональність «примувала до розуміння» детерміністичних істин, постнекласична раціональність може лише запросити здобувача освіти до спроби осмислення, тобто до творчої співпраці.

Освічена людина, людина компетентна, екологічна, цілісна, той ідеал, що визначає мету системи освіти, — це та особистість, що відрізняється повнотою наявного в ній *набору смислів*, за допомогою якого вона сприймає світ навколо неї, який складає горизонт її світобачення. Саме така освіченість і виступає, на мій погляд, запорукою формування та наявності в людини, у випускника вищого навчального закладу творчого, критичного мислення, здатності мати справу з несподіванками майбутнього, або, за словами доповіді Римського клубу, здатності протистояти складності та невизначеності. Специфіка сучасної ситуації полягає звісно в її нелінійності: готових моделей, взірців поведінки за будь-яких умов, «ефективних» стратегій прийняття рішень, на «навчання» яким налаштована стара система освіти доби Модерну, сьогодні просто не існує й існувати не може. А тому основною цінністю та метою освіти може виступати лише культурна людина, що володіє значним «набором смислів», а тому і здатна мати справу з описаною ситуацією невизначеності. Саме загальний культурний рівень розвитку особистості, що забезпечується засвоєнням філософії та гуманітарного знання людства, виступає тлом і запорукою компетентності людини практично в будь-якій сфері життєдіяльності, підґрунтям для формування на цій загальнокультурній основі партикулярних знань, умінь і навичок.

Любов Бевзенко: Для мене доповідь Римського клубу є важливою не стільки як науковий аналіз, що може справедливо критикуватися, а як певна соціальна та культурна подія, як спонукання до роздумів і дій. Як на мене, це спонукання міститься в перших словах назви цієї доповіді «Come On!», а також і підсумковому висновку — «Старий світ приречений, Новий світ невідворотний». Саме цього і стосуються мої власні роздуми.

Я хочу знайти для себе відповідь на питання — яким же може бути цей Новий світ, що настане після долання кризи, що констатується в доповіді. І як можна уявити адекватні кроки йому назустріч. Звісно, я хочу побачити перш за все позитивні варіанти такого сценарію, хоча моя належність до синергетичної спільноти змушує думати, що їм можуть бути і альтернативи. Про це теж не варто мовчати. Як соціолог і прибічниця самоорганізаційного погляду на соціальні процеси (що спирається на впевненість в наявності самоактивності соціокультурного середовища), я не можу скористатися привілеєм філософів — говорити про те, як воно має бути. Мене цікавить перш за все можливість побачити — як воно

може бути, спрогнозувати, нехай і варіативно, перспективи соціокультурних трансформацій, що вже на часі.

Звичайно, прогнози майбутнього річ невдячна, та й робити їх можна в різній логіці. Наприклад, у термінах розвитку технологій, – і тоді ми будемо рухатися за ланцюжком: індустріальне, постіндустріальне, інформаційне, постінформаційне суспільство. Але мене більше цікавить вимір, що пов'язаний з людиною і тим способом її поєднання зі світом, що характеризує різні соціокультурні епохи. Думаю, ті базові переживання світу, що відповідають основним культурним епохам, через які пройшла європейська культура, найрельєфніше можна описати в термінах типового переживання людиною відносин Я – Світ, що було притаманним цим епохам. І в цій логіці побачити, що ж може очікувати нас в часи, що є невідворотними з точки зору доповідачів Римського клубу.

В основі своїй ця схема виявляється досить простою: 1) Традиція – Я занурене і розчинене у Світі; 2) Модерн – Я усвідомлює свою індивідуальність і протистоїть Світові; 3) Постмодерн – Я розділене зі Світом і навіть в собі (криза ідентичності). Тоді від Нової епохи логічно чекати синтезу усіх цих переживань, а саме: Я усвідомлює себе як індивідуальність, але в той же час переживає свою єдність зі світом, Я належить Світові і творить його одночасно. Якщо від такої абстракції спуститися до більшої конкретики, то логічне питання: де зараз ми можемо побачити прототип такого ставлення до світу? Думаю, спостерігаючи за грою дитини 4-5 років. Вона вже знає своє Я, але в ній величезний потенціал до створення своїх Світів в процесі гри. При цьому, занурюючись в цю гру, вона не розчиняється в ній повністю, зберігаючи знання про це своє унікальне Я. Якими можуть бути ключові слова, що описують стосунки зі світом людини такої Нової епохи? Думаю це слова: *Гра, Створення своїх Світів, Входження у ці Світи (занурення), Вихід з цих Світів (свобода)*.

Логічним є питання: якщо цей прогноз правильний, то ми маємо спостерігати певні точки зародження такого світопереживання, точки його росту. Думаю, вони є, і спостерігати це ми можемо не десь, а в нашій країні, а нашому культурному середовищі, наших конкретних соціальних реаліях. Ці точки росту з'являються, як це і відбувається на зламі епох, на маргіналіях різних соціальних інститутів. Але саме це – холізм, гра, активна індивідуальність, зануреність, а не спостереження, – характеризує суть подій в цих точках. В якості прикладів можна назвати:

1) Ті формати театральних подій, що йдуть на зміну старому модерному театру. Тут глядач і актор вже не розділені жорстко і імпровізують у створенні театального дійства.

2) В Україні з'являються нові експериментальні початкові школи, ключовими словами для їх характеристик є слова «жива школа», «азарт», «гра».

3) Яскравим і масштабним прикладом таких осередків самоорганізаційного утворення нових соціальних мереж-єдностей є волонтерський рух в Україні, що є безпрецедентним навіть у світовому масштабі. На відміну від волонтерства в західних країнах, наші волонтери замінили свого часу собою недієздатні соціальні інститути, створивши свої світи комунікації і взаємодії.

4) Інтернет майданчики, сайти, веб-сторінки, що дають можливість утворювати неформальні спільноти, неформальні журнали – теж приклади з цього ряду, і в них занурюється дедалі більша частина українців. Особливо активно до створення своїх світів у віртуальному просторі залучається молодь.

Криза освіти, про яку теж йдеться в доповіді Римського клубу, змусила нас заговорити про компетенції, що йдуть на зміну знанням. Але в усі епохи стосунки зі своїм соціальним та фізичним оточенням людина вибудовувала через свої компетенції. Просто в різні епохи вона отримували їх у різний спосіб. Той спосіб прийти до компетенцій, який ми знаємо, породила епоха Модерну, і він пролягає через попереднє отримання знання (освіти). Зараз на цей довгий ланцюжок – шкільні знані – знання вищої школи – життєві компетенції – у нас просто немає часу. Компетенції потрібні швидко і часто такі, на які модерна освіта і не зважала.

Якими мають бути компетенції людини нової епохи? Думаю, саме у відповідності до названих вище ключових слів – маркерів. Це вміння створювати свої Світи, занурюватися в ці світи, виходити з них, вміння включатися в ігри, що пропонує життя і пропонувати йому свої. І йдеться не про ігри – симуляції і не ігри – маніпуляції, притаманні попереднім епохам, а про вже достатньо забуту розкіш бути чесним і щирим в цих своїх іграх-зануреннях. Адже якщо *Я* дорівнює Світові, то немає сенсу бути нещирим чи нечесним з самим собою. А це вимагатиме глибокої рефлексивності і усвідомленості, що теж є мало розвиненою у нас компетенцією.

Що могло б виступати ознакою того, що освітні реформи рухаються в потрібному напрямі? Думаю, ці ознаки треба найперше шукати не в нових циркулярах міністерств, а в тих повсякденних освітніх практиках, що реально працюють. Впевнена – поки ця повсякденність буде описуватися в термінах – школа, клас, аудиторія, вчитель, викладач, підручник, урок, завдання, екзамен тощо, про відхід від модерних форматів і про реальні трансформації в освітньому житті говорити буде зарано. Жива школа, вільна гра, створення своїх світів на цих підмурках ніяк не може бути вибудованою. Чи не є таке очікування і такий прогноз надто утопічним? Чи може надто радикальним? Думаю, що Нова епоха буде радикально відрізнятись від сьогодення. Це саме те, що міститься

у фразі Римського клубу «Старий світ приречений, Новий світ невідворотній». Але в реальності все може виявитися не таким райдужним. Адже гра – це завжди напруження, агональність. Через які ігри будуть творити свої світи люди майбутнього – саме тут той джокер невизначеності і варіативності, що відповідає складному і нелінійному світові. Адже війна – це теж гра за Й.Хейзингою.

Тому останнє важливе тут слово – цінності. А цінність у будь-яку епоху завжди йде за тим уявленням про успішне життя, що його сповідує людина і що його пропонує відповідна культура. Успіхом для людини Традиції був успіх роду, успіхом для людини Модерну є його індивідуальний успіх. Що можна сказати щодо людини Нової епохи? І тут відкривається широке поле для філософських та культурологічних міркувань про те, чи буде існувати поняття успіху в наступну епоху. Чи не розмиється на цьому фоні уявлення про цінності? Сподіваюся, ці дискусії у нас ще попереду.

Лідія Богата: В последнее время, оказываясь в ситуации бесконечного разрастания объемов информации, мы сталкиваемся с проблемой: как объять необъятное? Как прочесть все то, что хотелось бы прочесть? Как не пропустить самое интересное и важное? Определенным путем к решению этой проблемы, на мой взгляд, является обращение к тому, что сейчас пытаются обозначать аббревиатурой **SFTs** – small-format texts (small sized texts, mini texts, short texts). В русскоязычном исследовательском континууме эта проблемная лакуна рассматривается сквозь призму «феномена заголовка», «заголовочного комплекса». Одним из первооткрывателей этого направления, без сомнения, можно считать Сизигмунда Кржижановского, с его «Поэтикой заглавий» (следует особо сказать о всплеске современного интереса к творчеству этого талантливого человека). В заголовках, наборе ключевых слов, аннотациях заключена своеобразная семантическая, смысловая компрессия. Практически мгновенный просмотр множества заголовков позволяет человеку моментально выделить те тексты, которые интересны. Понятно, что это всегда весьма субъективный индивидуальный выбор.

Если с этих позиций посмотреть на название юбилейного доклада «Римского клуба», то лично меня бы этот заголовок не привлек. Хотя понятно, что оставить этот документ без внимания едва ли возможно. Попытаюсь аргументировать свою точку зрения.

Англо- и русскоязычные версии заголовка выглядят следующим образом: «Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet», «Come On! Капитализм, близорукость, население и разрушение планеты». В названии важно проанализировать каждое слово и концепцию заголовка в целом.

1. Словосочетание «Come On!» является чрезвычайно «раскрученным» в английском языке. Эти слова содержатся во множестве песенных шлягеров, которые бесконечно прокручивались в памяти людей. Любимые мелодии, хорошо известные и привычные слова – все это гарантирует моментальное подключение аудитории: принимают быстро то, что понятно и приятно. Получается – отличный маркетинговый ход: «бренд» Римского клуба укрепляет свои позиции на интеллектуальном рынке!

2. Слово «Капитализм». Это слово является одним из ключевых для «модернистского лексикона». Складывается впечатление, что этим словом нас пытаются опять вернуть к малоперспективным в современной ситуации экономико-политическим дискуссиям. Так и хочется сказать авторам: господи, проект под названием «модерн-постмодерн» практически себя исчерпал! Пора искать новые объекты внимания, открывать новые горизонты. Интересно, к примеру, прислушаться к очень «осторожному» термину, который употребляет Бруно Латур: «немодерн». Давайте говорить об этом!

3. «Destruction of the Planet» – уж этот тезис очевидно не нов. Авторы доклада опять делают акцент исключительно на негативном аспекте взаимодействия с Планетой. Настойчиво нагнетается эмоция страха. Страх от того, что может случиться после разрушения. Но, быть может, пора перестать рисовать апокалиптические картинки и застревать в собственных страхах, время начинать спокойный разговор о реформировании наших взаимодействий с Геей, включиться, к примеру, в научную полемику с Джеймсом Лавлоком?

4. Теперь о слове «Population». Всем достаточно понятно, что между терминами «население» и «человечество» лежит бесконечная пропасть. Слово население – это часть бюрократического или научного лексикона, которые являются лишь ограниченными словарями полноценного языка. Переживаемый кризис сотворили «человеки» и именно им нужно искать ответственный выход из сложившейся ситуации. Не так ли?

5. И, наконец, последний элемент заголовка – «Short-termism»: недалёковидность. Вот это слово считаю очень точным в данном заголовочном комплексе. С моей точки зрения – весь этот заголовок свидетельствует о некоторой недалёковидности позиции авторов юбилейного доклада.

Поэтому мое общее заключение может быть таким: заголовок рассматриваемого текста лично меня не привлек. При этом, конечно же, никак нельзя умалять честного, добросовестного научного труда тех исследователей, которые подготавливали этот документ. Подобный труд несомненно заслуживает уважения. Уважение – есть, а интереса – нет! Заголовок – не привлекает и не увлекает!

Вот если бы все члены украинского синергетического общества вдруг осмелились, потрудились и подготовили свой небольшой манифест по

поводу прогнозів на майбутнє? Критиковать других проще. Поэтому призываю всех к коллективным интеллектуальным поступкам. Думаю, что, в определенной мере, примером подобного поступка и является этот Круглый стол.

Олена Комар: Оцінки загроз і ризиків найчастіше зводяться до прогнозування майбутнього для світу, Землі, універсуму, тобто для лінійного сценарію розвитку, не винятком є і доповідь Римського клубу, у якій йдеться про можливість створення планетарної цивілізації. Мені ж ніколи не імпонували лінійні моделі історії, адже культурні, економічні, політичні розлами між країнами, наявні зараз, можуть у майбутньому навіть поглибитися, і я гадаю, що більше шансів, що людські цивілізації припинять своє існування, аніж об'єднаються в єдину. Крім того, прогнозуючи майбутнє на підставі наявних тенденцій, ми керуємось індуктивною логікою, суттєвим же змінам, які радикально міняють способи існування людини, ми завдячуємо подіям непередбачуваним. Так, припускаючи, як зміниться світ із вдосконаленням і повсюдним поширенням розумних інтернет-технологій і розвитком нейронних мереж, ми, наприклад, очікуємо, що значна кількість простих операцій, які виконує людина, будуть автоматизовані. Навіть якщо не брати на віру обіцянки техноутопістів, слід визнати, що традиційна освіта не лише не готує до нового технологічного майбутнього, але й не дозволяє добре орієнтуватися у теперішньому. Саме тому роль філософії в освіті також має бути переглянута під новим кутом зору. Заявлені у головній темі нашого зібрання ціннісні орієнтації справді змушують мене поглянути на те, що залишається цінним у філософії для освіти. Такою цінністю вже не можуть бути саме по собі знання і шляхи до нього, адже йдеться про актуальність філософії як системного мислення за доби не лише вільного доступу до знання, але і перенасичення інформацією. Погляньмо на неї спершу з позиції передбачуваного і передбачливого. Чому навчає філософія? Уваги до першоджерел, вміння віднайти справжнє – від метафізичного розрізнення фундаментального, засадничого, суттєвого, незамінного, з одного боку, і того, що може зачекати, що може бути відкладене, замінене чимось іншим, з іншого. Чи зникне потреба у філософії як фундаменті освіти? Це залежить від того, наскільки вона змінює буття людини у світі, що безперервно змінюється. Тобто, нового прочитання потребують широко відомі тези «Кожна людина – філософ» і «Навіщо філософія?», адже філософія завжди була цінна тим, що давала готовність до будь-яких змін.

Є два види робіт, з яких найбільш імовірно людину, якщо не витіснять цілком, то в них суттєво зменшиться потреба у людській праці як

неефективній. По-перше, прості повторювані операції, які не потребують нестандартних рішень, так звані низькоінтелектуальні види робіт. По-друге, високоінтелектуальні операції, які можуть бути алгоритмізовані і вимагають швидкої обробки великого масиву інформації. Але, якщо для XIX-XX століття різновидом першого була праця робітника в умовах масового виробництва, яка замінилась на автоматизовану, у XXI столітті, завдяки масовому поширенню інтернету і розвитку нейронних мереж, категорію розумових професій залишить переважна більшість посередницьких професій, які передбачають використання якоїсь із людських здібностей, на зразок обчислень, вибору з альтернатив і спілкування. Покращене розуміння природи людської соціальності дозволить у найближчому майбутньому стандартизувати основні найпоширеніші комунікативні практики. У XX столітті набули надзвичайного поширення посередницькі професії, велика кількість нових професій покликана пов'язувати між собою багатьох людей з метою задоволення простих потреб. Наприклад, між виробником базової продукції, призначення якої не змінилось за тисячу років, і кінцевим споживачем є вже не просто посередники, пов'язані з продажем і транспортуванням, такі як продавці, орендодавці, власники торговельних і складальних приміщень, водії, але й велика кількість посередників, які впливають на прийняття рішення про споживання: дієтологи, рекламодавці, копірайтери, дизайнери упаковки, режисери рекламних роликів, композитори, телеоператори, актори, аніматори, мерчандайзери, розповсюджувачі рекламних флайерів тощо. Однак це професії вчорашнього дня. Розвиток пошукових систем уже зараз робить непотрібною працю багатьох менеджерів, а вдосконалення і уніфікація баз даних і легітимація електронних форм документації зробить безробітними армії офісних працівників, бухгалтерів, нотаріусів і реєстраторів. Немає сумніву, що до екзотичних професій минулого потраплять «оператор кол-центру» і «касир», а деякі професії, такі як перекладач чи фотограф стануть творчими, а не масового поширення. До другої категорії робіт, які можуть бути замінені штучним інтелектом, підпадають аналітики і навіть нині надзатребувані ІТ-інженери, оскільки прості коди зможе писати програма. Однак цілком передбачувано, що на зміну їм прийдуть нові професії, пов'язані з новими комунікативними практиками, і найбільш раціональним є готувати до останніх, оскільки перші ще навіть не виникли, але будуть обумовлені такими практиками. Отже, та нелінійність, про яку йшлося в обговоренні, виступає як цілком практичний спосіб утримання від орієнтації у вищій освіті на сьогоденний попит, а філософія як завжди пропонує студентам шляхи, якими можна досягнути максимальної багатовекторності застосування своїх вмій без втрати цілісності.

Але ж інший сценарій, за якого на перший план можуть вийти технології, яких ще навіть не існує, або відбудуться події з ряду непередбачуваних індуктивно, потребує зовсім іншого застосування філософії в освіті. За такого розвитку подій вона стосуватиметься передбачення непередбачуваного або прийняття рішень за умов невизначеності. Як освіта, традиційно заснована на повторенні і відтворенні засвоєного, перевіреного, відомого, може підготувати до такого майбутнього? Зокрема, користуючись іншою здатністю філософії. Не дарма філософія відходить від збереження «золотого стандарту інтелектуальних традицій» і дедалі більше асоціюється з розвитком критичного мислення. Попри те, що таке епістемологічне перемикання від «що?» до «як?» дещо нагадує неопозитивістську ідею філософії як діяльності, з тією суттєвою відмінністю, що сучасна практичність філософії пов'язується з цінностями та етикою, саме таке спрямування філософії видається мені наразі найбільш перспективним.

Тетяна Білоус: Вже кілька років мій улюблений показовий образ нової для нас ситуації в аудиторії – це пристрій, який лежить в кишені у кожного студента та завдяки якому у нього є доступ до майже всього, що було створено людством. Студенти, яким сьогодні по 20 років, навіть не можуть уявити собі, що життя могло бути без смартфонів та Інтернету. Отже, я б хотіла додати дві теми для міркувань щодо начебто нової ситуації в освіті, в яку ми вже сьогодні потрапили, та яка пов'язана з так званими «новими технологіями».

Насамперед, нас філософів давно вже не дивують страхи того, що нова техніка зруйнує дещо важливе в людині, страхи того, що чим більше технічних удосконалень, тим менше людина є пристосованою до нестандартних ситуацій. Щойно нові технології на часі, то будьте певні, що зазвучать нові алармістські застереження на кшталт «небезпеки руйнації духовної культури людини». Сьогодні це голоси про нібито те, що всі сучасні електронні пристрої вбивають креативність людини. Ба більше, вони ще становлять загрозу важливим когнітивним здібностям сучасної людини: навіщо пам'ятати, якщо Гугл пам'ятає все, навіщо знати, якщо Гугл знає все. То є відвічні страхи. У Платона у «Федрі» є такий сюжет про винайдення письма. Гермес демонструє фараону глиняну табличку – винахід, який дозволить людям пам'ятати те, що вони забували назавжди: «Хитрий та розумний Тот! Пам'ять дивний дар, її потрібно постійно підтримувати. Твій винахід погіршить пам'ять людей. Вони будуть пригадувати не з внутрішнього зусилля, а завдяки зовнішній підтримці». Платон, звісно, іронізує про те, що шаблонні прогнози про загрозу природі людини добре продаються. Прогнози про майбутнє взагалі добре

продаються, а найкраще продаються прогнози про катастрофи в майбутньому. Ми ж добре знаємо, що письмо аж ніяк не вбило пам'ять в людині. Як часом писав Умберто Еко, якщо раніше пам'ять тренували для збереження фактів, то після винаходу письма почали тренувати її задля утримання в ній книжок. Не маючи часу для занурення у проблематику, зазначу також, що дослідники природи пам'яті не схильні вважати, що сучасна людина пам'ятає більше чи менше, ніж раніше. Радше нові девайси пам'яті не замінюють, а доповнюють її у можливостях, приміром, подібно до функцій швейцарського ножика.

Отже, якщо повернутися до тієї ситуації, в якій ми сьогодні опинилися в аудиторії, то на мій погляд, що змінилось, так це переважно доступність до інформації. В свою чергу ми також можемо скористатися ситуацією. Нам вже не варто зосереджуватись на донесенні до студентів фактичного матеріалу, ці знання здобувають іншим шляхом. У загальному вигляді нам потрібно робити ці знання цікавими: пояснювати, провокувати, викликати на діалог, критику, тощо. Приміром, важливим елементом праці в аудиторії є демонстрація та прояснення певних «мотивацій» в організації наукового знання. Я маю на увазі практику знайомства студентів не з тим, «що є так», а з тим — «чому саме так». Принципово для нас тут немає нічого нового. Певно, що вагомою підставою (окрім всіх інших, в тому числі і звісно інституціональних) відвідувати лекції, а не лише читати підручники чи тексти для студента завжди було розуміння, що саме на лекції і можна дізнатися такі «мотивації» від викладача. Тоді для нас тут є добра новина: нові технологічні девайси *де факто* звільняють час та розширюють простір для праці саме в площині «мотивацій».

Друга тема, на яку нам варто зважати тепер — це тема професій майбутнього. Певно, ми живемо під час потужних змін в системі організації праці. Сьогодні говорять про глобальну модернізацію суспільства, пов'язану з переходом до четвертої промислової революції. І хоча картина тут виглядає ще досить туманною, проте очевидно, що історія майбутнього — це історія тотальної роботизації та автоматизації практично всіх сфер людської діяльності. Вже можна передбачити, що більшість рутинної праці навіть в таких шляхетних професіях як юристи, медики, економісти, журналісти буде замінена комп'ютерами та роботами, а десь — кардинально змінена, приміром, на нових платформах блокчейн технологій. Проте потрібно розуміти також, що автоматизації поки що може бути піддано лише те, що піддається статистичному збору даних. Звісно, все може змінитися, технології розвиваються, та і всі технології, які можуть бути створені, будуть створені. Однак, поки що не має підстав для побоювань, що буде втрачено запит на високу експертність в професії чи на унікальність діяльності, рівно як і на креативність за-

галом. Звісно, деякі професії з часом взагалі зникнуть, проте з'являться нові. Як люблять повторювати економісти: у світі рідкості завжди існує нескінченна кількість робочих місць. А філософи, які завжди ще ширше мислять, вже давно нас попереджали, що від проекту європейської людини з її настановою «працювати для того, щоб уже більше ніколи не працювати» (П.Слотердайк) варто було б відмовитись.

Через це студенти мають бути готовими до того, що радше за все не один раз в житті вони будуть вимушені змінити професію. Тож долати ті настрої апатії до навчання, про які сьогодні вже йшлося, та які часто виникають у студентів, на жаль, не на порожньому місці, на мою думку, слід за допомогою зміни уявлення про умови успішності їх професійного майбутнього. Адже успішність радше за все буде залежати здебільшого від креативності, певних skills, приміром, вміння навчатися та перенавчатися, вміння не тільки продукувати нові ідеї, а відкидати ті, що не працюють, працювати з інформацією, ухвалювати рішення тощо. А нас філософів може втішати лише те, що для філософів вистачить праці ще на довгий час.

Анатолій Пипич: Історія Римського клубу – історія боротьби, насамперед, з екологічними наслідками ставлення Європейської цивілізації, породженого епохою Модерну, до природи та суспільних стосунків. Це спроба по гарячих слідах розібратися в тому, що відбувається в результаті *дії* так званої «цивілізаційної людини» на планеті Земля та спробувати спрогнозувати їх наслідки у найближчій перспективі.

Оскільки ми, на відміну від Західних країн, тільки входимо у завершальний етап модерного розвитку цивілізації, побудованої в Західній Європі, то для нас, з одного боку, багатьох проблем, на які звертає увагу Римський клуб ще просто не існує, а з іншого – форма протікання відповідних катаклізмів не дозволяє прямого перенесення отриманого Заходом досвіду на терени пострадянської України. Унікальні процеси, котрі відбуваються в незалежних країнах, утворених на руїнах колишнього «Союзу», зокрема в Україні, залишаються ще не тільки не осмисленими достатньою мірою у нас, але й на Заході. Приміром, феномен що отримав назву «номенклатурної приватизації», який часто навіть не усвідомлюється як проблема.

Хоча саме цей процес, маючи соціальне-економічне підґрунтя, прямо обумовлює ту екологічну ситуацію, яка, маючи транскордонний характер, стає невідомою складовою сучасного світового капіталізму. Його «будівництво» після десятиліть руху у протилежному напрямку так і не переосмислене як унікальний процес, хоча він і має своїм результатом не просто загострення світових соціально-економічних, але й суто екологічних проблем. Про це промовисто свідчать і перманентні територіальні спори, і відкриті та приховані військові конфлікти на пострадянському

просторі, що загострюють старі і породжують нові не тільки локальні, але й глобальні соціально-гуманітарні, економічні та екологічні проблеми.

І хоча Римський клуб – це чи не перша інституція, яка винесла у публічну сферу нищівну критику активістського світосприйняття та бачення світу з позиції інструментального розуму, сказати, що було запропоновано чітко артикульовану альтернативу такому підходу навряд чи можна. Сучасний етап Постмодернізму, як епохи суцільної деградації самих основ раціональності, залишає на периферії розгляду те, що тільки і може скласти перспективу вирішення проблем, які виникають на руїнах Модерну – *проблему співвідношення активності і пасивності* (Ж.Деріда).

Якщо пізній Модерн ще хоч якось міг орієнтуватися на *справжнє*, розпізнаючи підробки на основі ще не забутих «вічних цінностей», продукуючи унікальне, то сучасний світ – це світ вже суцільної *імітації та симуляції*, світ штучних копій та симулякрів (копій без оригіналів). А тому його осмислення у межах старого мислення стає не тільки не ефективним, а й просто небезпечним своєю неадекватністю.

Старе мислення – це мислення, засноване, найперше, на активістському ставленні до навколишнього світу, природного і соціального довкілля, яке розглядається лише як засіб задоволення потреб, природа яких залишається утаємниченою. Штучне продукування цих потреб не усвідомлюється як проблема, опиняючись в тіні, на периферії розгляду, оскільки залишається прихованою сама «природа» *штучності як соціального феномену*, як другої природи людини. Знаково-символічні практики – невід’ємна складова соціального процесу – стають його прокляттям, перетворюючи сучасний світ на тлі науково-технічних досягнень на чергову «матрицю». Прорватися зі світу-підробки у справжній, реальний світ стає дедалі складніше ...

Складність ситуації полягає, насамперед, в тому, що *сучасна техніка*, забезпечує те, що можна було б назвати «тунельним переходом» від *означуваного до знаку* і навпаки, продукуючи *гібриди*, які втілюють ілюзію спекулятивної філософії про тотожність *поняття з реальністю*. Але продукує у багато більш прагматичній формі тотожності *справи і мовного дискурсу – слова і дії*. *Активізм* набуває завершеної форми, спекулюючи на схожості людських дій і «божественного діяння»: «Він сказав і воно стало!» (Майстер Екхард). Мережі людських і речових зв’язків, переплітаючись, утворюють єдині комплекси «соціальних машин» – «соціальних автоматів», які стає не можливо зупинити навіть у разі катастрофічних збоїв у їх роботі. Вираз «Бог в машині» перестав бути метафорою.

Єдиною альтернативою залишається відмова від активізму, спроба згадати, що між *знаком і означуваним* окрім «волі до дії» є ще один «зв’язок-запобіжник», який часто в умовах панування *активізму* як без-

альтернативної установки, виглядає як «фол останньої надії», як «стоп-кран» потягу, який втратив керування. Йдеться про вмонтований у саму «природу людини» як *суспільної істоти* принцип «утримання-від-дії», котрий у стародавній формі принципу «увей» китайської філософії чи його європейського аналогу «не зашкодь» вже був осмислений як розумна альтернатива активізму, а сьогодні, зокрема, й як екологічна настанова.

Залишається побачити в цій настанові «світ в кінці тунелю» тієї безвиході, в якій опинилося людство завдяки *бездумному оптимізму* щодо так званого «соціального і науково-технічного прогресу», зворотну сторону якого так яскраво демонструє сучасний світ повсякденного абсурду.

Ірина Єршова-Бабенко: Образование для будущего предполагает использование современных технологий в учебном процессе. Я коснусь здесь одной из них, а именно, так называемых облачных технологий. Сегодня термином «облачные технологии» никого не удивишь, тем более, что в каждом iphone присутствует icloud. Но время не стоит на месте и на смену облачным технологиям приходят *туманные* технологии. Конечно, им есть место и в образовании. Начнем с терминов и позиции «как я их понимаю» — гуманитарий, методолог, психолог, педагог, т. е. не специалист-айтишник, и «как я представляю» вхождение туманных технологий в вопросы организации образования, создания образовательных программ и в решение подобных задач.

Облачная технология — это дистанционное хранение всей информации в одном месте.

Туманная технология — это распределенная, но с ограничением места точек информации в пространстве: они должны быть на границе обозначенного информационного пространства.

Туманные технологии в образовании. Если представить пространство образовательной программы, дисциплины (кластера дисциплин), то можно изобразить дисциплину или ее программу как круг или как любую другую фигуру. Допустим, что перед нами фигура (конфигурация) некоторого пространства учебной дисциплины, ее программы, информации. Тогда на границе подобной конфигурации должны находиться любые структурные или содержательные или иные единицы образовательной программы или дисциплины, или группы (кластера) дисциплин. Возьмем круги (конфигурации) и в разных сочетаниях наложим их друг на друга — два и более (до бесконечности). Вращая эти конфигурации (круги), мы можем совмещать точки на их границе и тем самым создавать новое как «слоеность», «слоеная конфигурация», которая стремится к бесконечности. Это и есть новая модель обучения, образования и программ, если подготовить мышление учащегося и учителя к этому.

Как известно, в теории композиции кадра (кино, фото) и в нелинейной динамике есть термин «конфигурация». Начиная с 90-х гг. XX в. этот термин вошел в социально-философские, психологические, педагогические постнеклассические работы. В частности, он широко применяется нами в психосинергетике при рассмотрении конфигурации внутриличностного, внутриспсихического пространства человека (группы людей) как в теоретическом плане, так и в практическом. Например, на конфигурации макроизображения (геометрической композиции) из 10-ти рисунков основана наша диагностическая К-методика «10x10» и коррекционно-развивающий К-метод «Создающая Сила» (методики и метод подтверждены диссертационными исследованиями).

Но в туманных технологиях акцент делается еще и на том, что все расположено не на пространстве фигуры, а только на ее границах. Это очень похоже на сцепленные кольца в руках фокусника — когда зрителю кажется, что кольца вроде бы не расцепить. Итак, мы приходим к выводу, что путем перемещения и наложения конфигураций программ разных дисциплин (и/или их кластеров), мы из «организованной» системы информации — программы, можем создать самоорганизующуюся (психомерную, человекомерную, социомерную) индивидуализированную для любого учащегося в любом будущем времени.

Інна Книш: Мене зацікавила частина доповіді, яка присвячена ідеї формування у молоді «грамотності стосовно майбутнього» (*futures literacy*). Головна роль при цьому авторами відводиться інклюзивній освіті, яка повинна базуватися на «взаємопов'язаності» не тільки у відносинах «учень (студент) — учень (студент)»; «учитель (викладач) — учень (студент)»; «учитель (викладач) — учитель (викладач)», але й на міждисциплінарності, при цьому мати ціннісний характер (основа — ціннісні універсалії), а також поважати культурне різноманіття; базуватися на стійкості; культивувати інтегральне мислення та плюралізм думок.

Усе це характерно і зрозуміло для традиційної освіти. Але постійна інтенсифікація інформаційних потоків і впровадження ІКТ у всі сфери життя суспільства зумовлюють створення, розповсюдження, накопичення, зберігання й утилізацію інформації. Тотальна інформатизація і поширення ІКТ спричинили радикальні зміни у ментальному плані особистості. На противагу носіям традиційного типу свідомості та мислення, з'явилися люди з проявами «кліповості», і вона, пронизуючи політику, економіку, освіту, побут тощо, поступово стає всепроникним феноменом сучасності, докорінно змінюючи саме існування людини та допомагаючи їй адаптуватися в інформаційному суспільстві.

У сучасній гуманітаристиці суспільство, якому притаманні такі риси, розглядається як складне утворення нового типу – інформаційного. Змінюються звичні для людського існування інституції сім'ї, права, освіти, культури тощо, натомість на перший план виходять практики трансгресії, трансформації, трансфігурації, суїцидальні практики й експериментування над собою, агресія зі знищенням середовища існування тощо. Провідними стають інвестиції в людські можливості та формування на цій основі інтелектуального капіталу суспільства – якісно нового світового «інноваційного анклаву».

Закономірно актуалізується питання про те, якою має бути освіта для людей із «кліповим» мисленням. Учителям (викладачам), на нашу думку, необхідно враховувати сутнісні особливості «кліповості» в освітньому процесі, впроваджуючи нові методи, методики, техніки та змішане навчання. Також їм необхідно враховувати індивідуально-психологічні особливості учнів, які, з одного боку, легше адаптуються до змін у багатомірності, засвоюючи базові знання (постфігуративний тип культурного обміну), спілкуючись із однолітками (кофігуративний тип), легше і швидше розв'язуючи кілька завдань одночасно (багатозадачність), з іншого – стимулюють до розвитку і навчання впродовж усього життя (Lifelong Learning), з постійним оновленням ресурсів (префігуративний тип). Ми вважаємо, що за цих умов мають переважати яскраві, чіткі, короткі презентації зі зрозумілими для учнів образними, легко запам'ятовуваними формулюваннями й обмеженим обсягом інформації, поданої у вигляді кліпів. Учителям (викладачам) потрібно ставати коучами та фасилітаторами, сприймати учнів як партнерів і помічників, залучаючи їх до подальшої співпраці (а не використовуючи як засіб досягнення певної мети), сприяти у розкритті та реалізації креативних і творчих якостей, здібностей та можливостей вихованців.

Наталія Кочубей: Кілька десятиліть, починаючи із 70 років минулого століття світ збурується після прочитання доповіді Римського клубу. Ми можемо погоджуватися чи не погоджуватися із висловленими ідеями, говорити про сильні чи слабкі сторони доповіді. Але не можемо не погодитися, що будь-яка доповідь не залишає байдужих. Особисто мені в останній доповіді імпонує кілька позицій: 1) близькість до синергетичної методології; 2) розуміння необхідності суттєвих змін саме в освіті; 3) ідея об'єднання людства для вирішення нагальних проблем. Хочу зупинитися на двох останніх моментах.

У доповіді йдеться про нове Просвітництво. Дійсно, якщо застосувати концепцію Кеннета Боулдінга, то можна сказати, що людство зараз знаходиться у процесі переходу від економіки ковбоїв до економіки космічного корабля. Тобто, якщо до цього часу екстенсивна економі-

ка вимагала більше і більше людських і природних ресурсів, то тепер на наших очах справджується прогноз Медоузів щодо меж зростання. Земля стає космічним кораблем, життєдіяльність якого має бути збалансованою, безвідходною, постійно підтримуваною. Тобто, мислення та дії «ковбоїв» відповідають економічному розвитку та інститутам попередніх епох, а мислення і дії «космонавтів» мають бути виробленими, причому у досить короткий термін. Для цього і потрібне нове Просвітництво, побудоване на іншому мисленні.

Для того, щоб наукоємність людського життя не збільшувала небезпеки, а процеси глобалізації не призводили до уніфікації й однополярності, необхідно спиратися на зміни в самій освіті. В освіті XXI сторіччя необхідно перейти від навчання саме до освіти, тобто перенести акцент із необхідності засвоєння певної суми знань на цілеспрямований саморозвиток особистості, її способу мислення і моральних орієнтирів, на становлення культурних зразків, що відповідають розвиткові суспільства в умовах визначених меж. У цьому випадку встановлюється примат мислення над засвоєнням знань, особистісного самовибудовування, освітньої мотивації, уміння працювати в колективі і визнавати позитив у іншій точці зору над успішністю, уміннями і навичками.

Сучасну освіту не можна сприймати тільки як проблему кожної окремої держави – це «загальна справа» усіх людей, що живуть на Землі, усіх «космонавтів». Про розвивальний характер освіти сьогодні треба говорити не тільки з позиції розвитку особистості чи навіть окремої держави. Мова, насамперед, має йти з позиції зміни умов, завдяки яким особистісний розвиток кожного відповідав би створенню нового соціального середовища, інших культурних зразків. Тому на самих високих міжнародних рівнях необхідно об'єднуватися для вирішення нагальної проблеми – чому і як навчати. Освіта, побудована на застарілих концептуальних підставах «ковбоїв» і реалізована в умовах сучасного інформаційного суспільства й економіки знань, несе загрозу, а не розвиток.

Мар'я Нестерова: Сучасне турбулентне та невизначене геополітичне середовище, нестабільність структур та процесів в соціо-економічних системах різного рівня, швидкі зміни не тільки в технологіях, а й в думках та настроях людей потребують інновацій, але сучасна специфіка інноваційних процесів в соціо-економічних системах полягає в тому, що головним суб'єктом інновацій стає людина. Наразі ми можемо казати про світ high hume vs. світ high tech. Інакше кажучи, суттєвим трендом можна вважати шлях перетворення не виробничих технологій, а шлях перетворення людини, її свідомості. Вочевидь, це є завданням та викликом для сучасної освіти. В першу чергу, потрібен розгляд складної навколишньої

реальності як цілого, що вимагає становлення не тільки критичного, а й холистичного мислення, тобто, за допомогою освіти треба розвивати інтегральне мислення, а не обмежуватися аналітичним мисленням. В доповіді Римського клубу цілком в дусі постнекласики підкреслюється взаємодія дослідника-спостерігача з його об'єктом, отже легітимними стають візіонерські концепти (Г. Бейтсон), метастани свідомості (М. Холл), аутопоєзис (У. Матурано та Ф. Варела), інтегральне бачення (К. Уїлбер) та інші теорії, які фактично знаходяться на межі релігійних та наукових пошуків. Метафора стрічки Мьобіуса на етапі постнекласичної науки працює не тільки для зняття дихотомії між фундаментальною наукою та практикою, а й для зняття дихотомії науки та релігії, духовних практик. Наука все більше перетворюється на проектну діяльність (С. Кримський), причому проектом може бути, наприклад, фундаментальна трансформація мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд. Вочевидь, це потребує певних когнітивних вмінь, зокрема, праксеологічного оцінювання нових ідей, що також повинно знайти своє відображення в освіті. Згідно доповіді Римського клубу 2018 року, нам потрібна освіта для майбутнього, а не для минулого. Завдання освіти полягає у формуванні у молоді «грамотності щодо майбутнього» (futures literacy), що відповідає загальному тренду прагматичних досліджень майбутнього, а саме «сталого майбутнього» (sustainable future). Але не треба забувати й про сьогодні, зокрема, про соціальний, відповідно, й освітній простір. Одне з найголовніших завдань освіти – соціальна згуртованість, адже відносини були і будуть суттю навчання. Технологічні, ІТ-інновації в освіті, що забезпечують її відповідність цифровій економіці повинні відбуватись, але основним критерієм ефективності освітніх технологій доцільніше вважати рівень соціального зв'язку між людьми. Адже тільки тоді, коли підвищується рівень соціальної згуртованості, соціальної зв'язності, можна говорити, що освіта виконує своє важливе соціальне завдання – активної адаптивності (а краще проактивності) до складного навколишнього середовища. Інтегральне, холистичне мислення є вимогою не тільки з боку науки та економіки для дослідження та ефективної взаємодії з матеріальним навколишнім світом, це «час збирати каміння» і в соціальній, комунікативній сфері. Еволюція людства циклічно відображає згуртування як чинник виживання в складні часи. А хто може назвати наш час простим?

Ірина Добронравова: Закриваючи наше засідання, я хотіла б сказати кілька слів про свої враження від нашої розмови. Мені вона здалась цікавою і цілісною, попри різноманітність тем і настроїв. Дійсно, сьогодні ми почули схвальні думки щодо історії Римського клубу і обговорюва-

ної доповіді. Було висловлено і дещо зверхні, хоча й поблажливі оцінки професійними філософами намагань природничників філософувати. Прозвучав і заклик до відмови від активізму, до утримання від дії. Однак всі учасники круглого столу, здається, почули заклик доповідачів Римського клубу готуватись до настання неминучо нового світу, і в своїй освітянській роботі готувати до нього учнів і студентів, вчитись у них тому, що для нас нове, а для них нормальне. І це не дивно для членів Українського синергетичного товариства, позаяк готовність зустріти нове, емерджентне, те, що постає у невизначеному заздалегідь виборі у точках біфуркації – це саме те, чому навчає синергетика. Для мене було великою радістю чути, як тонко і особливо окреслював кожен свої передчуття, засновані на усвідомленні власного людського та освітнього досвіду. Єдність же висловлених думок, вражень і навіть технологій виразилась у загальній надії на самоорганізацію і готовності працювати на її сприятливий варіант. Ця надія і ця праця не виглядали як суто раціональна високочола справа. Вільне залучення людини у повноті її здатного до рефлексії втіленого розуму, емоційно стверджених культурних міфів та ігор, трансверсальних практик та когнітивних зусиль – ось основа міжлюдської та міжнародної синергії на шляху негарантованого, небезпечного, але обнадійливого майбутнього. Дякую всім!

До друку підготувала Людмила Горбунова

Круглый стол «Образование для будущего: размышления над юбилейным докладом Римского клуба» (в рамках конференции «Инновации в образовании: ценностно-компетентный подход» 29 мая 2018)

Под таким названием состоялось заседание Круглого стола, организованного Украинским синергетическим обществом в рамках научно-практической конференции «Инновации в образовании: ценностно-компетентный подход», прошедшей 29 мая 2018 г. в Национальном педагогическом университете имени М.П.Драгоманова.

Традиционно для таких заседаний роль медиатора выполняла президент Украинского синергетического общества профессор Ирина Добронравова. В выступлениях участников были высказаны мнения относительно определенного резонанса тезисов Римского клуба с идеями синергетики: призыв к отказу от редукционизма и линейного мышления, признание целостного подхода к пониманию сложившейся ситуации на планете и выработки плана действий для благоприятных перспектив, призыв к синергии действия и балансу устойчивого развития, призыв к дисциплинарной комплементарности в исследованиях и обучении. Акцентировалось на философских основаниях необходимой трансформации мышления, которое должно стать интегральным, на идеях «нового Просвещения», политике «глобаль-

ного гражданства», стратегиях образования как «грамотности относительно будущего», которая базируется на коннективизме, на универсальных ценностях и уважении к культурным различиям, фокусируется на устойчивом развитии, на образовании, которое исходит из плюрализма содержания и является инклюзивным, то есть включает весь спектр противоречивых и комплементарных перспектив, не ограничивается аналитическим, а культивирует интегральное мышление.

Сделан вывод, что этот доклад имеет, безусловно, большое методологическое значение для образовательных исследований и образовательной политики, особенно в прояснении проблем устойчивого (сбалансированного) развития, глобализации, интернационализации и становления глобального гражданского общества. Образование для устойчивого развития и его составляющая – образование для глобального гражданства являются релевантными в контексте поставленных этим докладом проблем планетарного развития человечества.

Ключевые слова: Римский клуб, глобализация, синергетика, новое Просвещение, устойчивое развитие, поддерживаемая цивилизация, образовательные инновации, ценностно-компетентностный подход.

Round table “Education for the Future: Reflections on the Anniversary Report of the Club of Rome” (in the framework of the conference “Innovation in Education: Value-Competence Approach” May 29, 2018)

Under this title, a meeting of the Round Table organized by the Ukrainian Synergetic Society was held within the framework of the scientific-practical conference “Innovations in Education: Value-Competence Approach”, held on May 29, 2018 at the Dragomanov National Pedagogical University.

Traditionally, for such meetings, the role of moderator was performed by the president of the Ukrainian Synergetic Society, Professor Iryna Dobronravova. The participants expressed views on a certain resonance of the theses of the Rome Club with the ideas of synergetics: a call to abandon reductionism and linear thinking, recognition of a holistic approach to understanding the current situation on the planet and developing an action plan for favorable prospects, calling for synergy of action and a balance of sustainable development, call for disciplinary complementarity in research and training.

It focused on the philosophical foundations of the necessary transformation of thinking, which should become integral, on the ideas of the “new Enlightenment”, the “global citizenship” policy, education strategies as “literacy about the future”, which is based on connectivity, universal values and respect for cultural differences, focuses on sustainable development, on education, which comes from the pluralism of content and is inclusive, that is, it includes the whole range of contradictory and complementary perspectives, not limited to analytical, but cultivates integral thinking.

It is concluded that this report is certainly of great methodological importance for educational research and educational policy, especially in clarifying the problems

of sustainable (balanced) development, globalization, internationalization and the development of a global civil society. Education for sustainable development and its component – education for global citizenship are relevant in the context of the problems posed by this report of the planetary development of humanity.

Keywords: *Club of Rome, globalization, synergetics, new Enlightenment, sustainable development, supported civilization, educational innovations, value-competence approach.*

Добронравова Ірина Серафимівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та методології науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Президент Українського синергетичного товариства, член Центра системних досліджень імені Людвіга Берталанфі (Відень, Австрія).

E-mail: dobronra@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8767-4045>

ResearcherID in Web of Science: F-3705-2018

Dobronravova Iryna, Dr habil. in Philosophy, Professor, Chair of Philosophy and Methodology of Science, Kyiv National Taras Shevchenko University, President of Ukrainian Synergetic Society, member of Bertalanffy Center for the Study of Systems Science (Vienna, Austria). E-mail: dobronra@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8767-4045>

ResearcherID in Web of Science: F-3705-2018

Горбунова Людмила Степанівна – доктор філософських наук, головний науковий співробітник відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України, головний редактор наукового часопису «Філософія освіти. Philosophy of Education», віце-президент Українського товариства філософії освіти.

E-mail: lugor2048@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5388-145X>

Gorbunova Lyudmyla – Doctor of philosophical sciences (hab.), Leading researcher at Institute of Higher Education, National Academy of Educational Sciences of Ukraine; Editor-in-Chief of Journal «Філософія освіти. Philosophy of Education», Vice-president of the Ukrainian Society of Philosophy of Education. E-mail: lugor2048@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5388-145X>

Драч Ірина Іванівна – доктор педагогічних наук, доцент, перший заступник директора Інституту вищої освіти, Національна академія педагогічних наук України. E-mail: drach_i@ukr.net

Drach Iryna – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, First Deputy Director of the Institute of Higher Education, National Academy of Educational Sciences of Ukraine. E-mail: drach_i@ukr.net

Сидоренко Лідія Іванівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та методології науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. E-mail: 16sidorenko16@gmail.com

Sidorenko Lidia – Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy and Methodology of Science, Kyiv National Taras Shevchenko University. E-mail: 16sidorenko16@gmail.com

Бевзенко Любов Дмитрівна – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України. E-mail: lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Bevzenko Lyubov – Doctor of Social Sciences, Leading Researcher, Department of Social Psychology, Institute of Sociology of NAS of Ukraine. E-mail: lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Мєлков Юрій Олександрович – доктор філософських наук, заступник завідувача кафедри політології, соціології та соціальної роботи, ПрАТ „Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом». E-mail: uka7777@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8186-0357>

Mielkov Yuriy – Doctor of Philosophy, Deputy Head of the Department of Political Science, Sociology and Social Work, Higher Educational Institution «Inter-regional Academy of Personnel Management».

E-mail: uka7777@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8186-0357>

Богата Лідія Миколаївна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри культурології філософського факультету, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова (Україна, Одеса).

E-mail: libogataya@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1250-8608>

Bogataya Lidia – Doctor of philosophical sciences, associate professor of culturology department, Faculty of Philosophy, Odessa National I. I. Mechnikov University. E-mail: libogataya@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1250-8608>

Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри загальногуманітарних дисциплін, Міжнародний гуманітарний університет, Одеса. E-mail: chokaiv@gmail.com.

Yershova-Babenko Irina – Doctor of philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of General humanitarian disciplines, International Humanitarian University, Odessa. E-mail: chokaiv@gmail.com.

Кочубей Наталія Василівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. E-mail: n.v.kochubey@ua.fm

Kochubei Natalia – Doctor of Philosophy, Professor, Head Department of Management and Innovative Technologies of Socio-Cultural Activities of the National Pedagogical Dragomanov University. E-mail: n.v.kochubey@ua.fm

Нестерова Марья – доктор філософських наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. E-mail: marja@nesterova.com.ua

Nesterova Maria – Doctor of philosophical sciences, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University. E-mail: marja@nesterova.com.ua

Пипич Анатолій Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Pyrych Anatoliy – Candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of Philosophy and Methodology of Science of Kyiv National Taras Shevchenko University

Комар Олена Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: olena_komar@ukr.net

Komar Olena – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy and Methodology of Science, Kyiv National Taras Shevchenko University. E-mail: olena_komar@ukr.net

Білоус Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: tatbelouz@gmail.com

Bilous Tatyana – Candidate of philosophical sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Methodology of Science, Kyiv National Taras Shevchenko University. E-mail: tatbelouz@gmail.com

Книш Інна Василівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. E-mail: knysh_sumy@ua.fm

Knysh Inna – candidate of philosophical sciences, associate professor, doctoral student of the National Pedagogical Dragomanov University. E-mail: knysh_sumy@ua.fm